

# AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

*Əlyazması hüququnda*

## **KƏND TƏSƏRRÜFATINDA ƏMƏK RESURSLARINDAN İSTİFADƏNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI**

**İxtisas: 5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”**

**Elm sahəsi: İqtisad elmləri**

**İddiaçı: Səid Rövşən oğlu Mustafayev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş  
dissertasiyanın

### **AVTOREFERATI**

**Gəncə-2022**

Dissertasiya işi Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor  
**Sadiq Vəli oğlu Salahov**

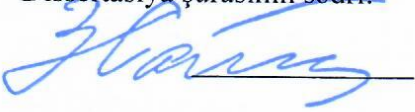
Rəsmi opponetlər: iqtisad elmləri doktoru, professor  
**Ramiz Kamal oğlu İsgəndərov**

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Kamran Yusif oğlu Eyyubov**

iqtisad elmləri namizədi, dosent  
**Raibə Məmmədbağır qızı Cəfərova**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin ED2.42 Birgə Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:



AMEA-nın həqiqi üzvü, i.e.d.,  
professor  
**Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə**

Dissertasiya şurasının  
elmi katibi:



iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Pərvin Elman qızı Muxtarova**

Elmi seminarın sədri:



əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi,  
iqtisad elmləri doktoru, professor  
**İslam Hacı oğlu İbrahimov**

## İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

**Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.** Müasir dövrdə dinamik və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf təmin edilməsi üçün ilk növbədə əmək resurslarından səmərəli istifadə, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilərək optimal həddə çatdırılması, gəlirlərinin artırılması və əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması tələb olunur. Azərbaycan Respublikasında əhalinin 47,0%-i kənd rayonlarında yaşayır. Bu baxımdan, tarazlı regional inkişafa nail olmaq, kəndin əsas məşğulluq və gəlir mənbəyi olan aqrar sahənin innovativ inkişafına nail olunması və istehsal gücünün artırılması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, müvafiq biliklərin verilməsi və peşələrin öyrədilməsi, kadrların hazırlanması hesabına regionlarda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, əmək resurslarından səmərəli istifadə olunması və sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin, habelə yaranmış problemlərin həlli yollarının elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana gəlmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd yerlərində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi səviyyəsində disproporsiyalar mövcuddur. Belə vəziyyət, əhəmiyyətli dərəcədə gəlirlərin bölgüsü problemləri ilə də bağlıdır. Bu işə gəlirlərin strukturunun və onların bölgüsünün təkmilləşdirilməsini və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının azaldılması dövlətin qarşıya qoyduğu prioritet məsələlərdən biridir. Qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən biri olan aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən istehsalın dəyər zənciri üzrə inkişafı hesabına əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltməklə iqtisadi səmərəliliyin artmasına şərait yaradır. Məhz bu baxımdan, aqrar sahədə mənfi təsirlərin neytrallaşdırılması və cari sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə ölkədə sosial-iqtisadi, habelə aqrar islahatların dərinləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən və davam etməkdə olan maliyyə böhranı şəraitində ölkəmizdə

sosial-iqtisadi inkişaf meyllərinin, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasına, əhalinin hər nəfərinə ÜDM istehsalının və gəlirlərin artmasına, qeyri-neft sektorunun fəaliyyətinin genişlənməsinə, infrastruktur təminatının yaxşılaşmasına nail olunmuşdur. Bununla belə, qloballaşan dünya iqtisadiyatında, müşahidə olunan mənfi meyllər (valyuta bazarlarında və enerji daşıyıcıları bazarında ciddi tərəddüdlər, neft bazarında neftin qiymətində baş verən gözlənilməz dəyişikliklər, ABŞ-in başladığı “ticarət müharibələri”, neft hasil edən bir çox ölkələrdə qeyri-sabitlik və i.a.) ölkəyə gələn neft gəlirlərinin variyasiyasına və əhalinin maddi durumuna müəyyən qədər təsir göstərməkdədir. Onu da qeyd edək ki, hazırkı şəraitdə ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas vəzifələri sırasında neft amilindən asılılığın azaldılması, məşğulluğun artırılması və bu əsasda dayanıqlı inkişafa nail olunması, əhalinin rifahının yüksəldilməsi tədbirlərinin yeni keyfiyyətdə davam etdirilməsi mühüm yer tutur.

Qeyri-neft sektorunun aparıcı sahəsi olan aqrar sahədə əmək resurslarından səmərəli istifadə, xüsusən kənd rayonlarının sosial-iqtisadi problemlərinin həllində, eyni zamanda ölkə əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında, xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsində, mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd yerlərində əhalinin həyat səviyyəsi respublika üzrə orta göstəricidən, hələ də geri qalır. Dığər tərəfdən, ölkənin iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafında differensiaslaşma müşahidə olunur. Buna təsir edən amillər sırasında kənd yerlərində iş yerlərinin azlığı əsas rola malikdir. Bu amillər əmək qabiliyyətli əhalinin kənd yerlərindən şəhərə axınına səbəb olur.

Kənd təsərrüfatında əmək resurslarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətində atılan addımlar, təbii ki, sosial-iqtisadi proseslərdə qeyri- müəyyənliyi aradan qaldırmağa xidmət edir. Haqqında danışılan qeyri- müəyyənlik halları aşağıdakı amillərlə şərtlənir: neft bazarında qiymətlərin kəskin dəyişməsi və ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının zəruriliyi; manatın devalvasiyası; əmək bazarında tələb və təklifdə ciddi tərəddüdlər; informasiyanın çatışmaması üzündən artan qeyri-müəyyənlik; sahibkarlıq qabiliyyətinin istənilən səviyyədə inkişaf etməməsi və bu amilin əhalinin məşğulluq və gəlirlilik səviyyəsinə təsiri; regionlarda əmək

qabiiyyətli əhalinin rəqabət qabiliyyətinin differensiallaşması. Bütün bunlar iqtisadiyyatın sahələri üzrə məşğulluğun səviyyəsinə, istehsal proseslərinə və istehsaldan əldə olunan gəlirlərə ciddi təsir göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 dekabr 2016 -cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin prioritet 9.2 - də qeyd edilmişdir ki, *kənd təsərrüfatı üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı respublika üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqından 2 dəfə azdır. Qarşıdakı illərdə həyata keçiriləcək siyasətlə kənd təsərrüfatı üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqının respublika üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı səviyyəsinə yaxınlaşdırılması planlaşdırılır (17. səh 137).*

Lakin keçən müddət ərzində kənd təsərrüfatında orta nominal əmək haqqı respublika üzrə orta aylıq nominal əmək haqqının 2020 - ci ildə 61.2% - ni təşkil etmişdir. Azərbaycanın regionlarında sənaye ilə kənd təsərrüfatının qeyri-bərabər inkişafı, daxili imkanlardan bir sıra hallarda səmərəli istifadə edilməməsi kənd yerlərində əmək resurslarından istifadə vəziyyətinə, məşğulluğun səviyyəsinə və strukturuna təsir göstərir.

Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsində yeni iş yerlərinin açılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ermənistan respublikasının işğal edərək 30 ilə yaxın əsarətdə saxlağı Qarabağın azad edilməsi yeni iqtisadi rayonların yaradılması, ağıllı kənd layihəsinin həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafında yüksəlişlərə səbəb olmaqla bərabər yeni iş yerlərinin açılmasında şərtləndirir. 30 - ilə yaxın qaçqın statusunda yaşayan əhalinin reintegrasiyası və onların öz doğma torpaqlarında yenidən fəaliyyətə başlaması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi və bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması zərurəti yaranmışdır.

Aqrar sahədə iqtisadi-maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması, kənd əhalisinin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi, məşğulluğun tənzimlənməsi problemləri mövcuddur ki, bu da aqrar istehsalın həcminə birbaşa təsir göstərir. Nəticədə ölkə əhalisinin gəlirlərinin həcmində, differensiallaşma azalmır. COVID 19 pandemiyasının ölkələr arası iqtisadi əlaqələrin və əhalinin həyat səviyyəsinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə aqrar sahənin

dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi institusional dəyişikliklərin aparılmasında, istehsalın stimullaşdırılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsində, məşğulluğun artırılmasında və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində qarşıya çıxan problemlərinin həlli yollarının hərtərəfli əsaslandırılması zəruriliyini ortaya qoymuşdur.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi ilə bağlı Azərbaycanın və bir çox xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında əmək bazarında mövcud problemlər, o cümlədən aqrar sahə işçilərinin peşəkarlığının artırılması, əmək resurslarından səmərəli istifadə, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi məsələlər tədqiq olunmuş və tədqiq olunmaqdadır. Azərbaycanın aqrar iqtisadçı alimlərindən Z.Ə. Səmədzadə, S.V.Salahov, T.Ə.Quliyev, B.X. Ataşov, R.Ə. Balayev, Ş.M. Muradov, R.Ş. Muradov, A.T.Əhmədov, İ.H. İbrahimov, İ.H.Aliyev, R.K.İsgəndərov, M.C. Hüseynov, Quliyev E.A., V. H. Abbasov, A.F.Abbasov və başqaları qeyd edilən problemlərlə bağlı tədqiqat işi aparmışlar. Kənd təsərrüfatında əmək resurslarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması problemlərini araşdırmışlar.

Kənd təsərrüfatında əmək resurslarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması problemlərini araşdırmış xarici ölkə alimləri sırasında ilk növbədə Qizzatova. A. İ, Zaslavskaya T.İ, Kovalev E.E, Kırıtıx E.N, Ksenofontov. M. Y, Kusakina O.N, Krivokora Y.N, Martinov K.P, Papsov A.Q, Petrikov A.V, Popov N.A, Serova E.V, Cranfiel J. T, Falcon W.P, Naylor R.L, Gale F., Peter Wehrheim, Rosegrant M., Steven Wolf, Alessandro Bonanno, Van Ham H., Koppenjan J, William Liefert, John Swinnen qeyd edilməlidir.

Lakin müasir şəraitdə, qloballaşan dünyada ölkənin və onun aqrar regionlarının neft amilindən asılılığının azaldılması, yerli istehsalın inkişafı, kəndin sosial inkişafı, əmək resurslarından istifadə səmərəliliyini qiymətləndirilməsi, məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi problemlərinin həlli istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və elmi əsaslarının işlənilməsi zəruriliyini ortaya qoyur. Bu istiqamətlərdə müasir dövrdə sistemli, kompleks tədqiqat işlərinə ciddi ehtiyac vardır.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti.** Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında, ümumilikdə kənd

yerlərində məşğulluğu təmin edən istehsal və xidmət subyektləri və onların hərəkətə gətirdiyi əmək resursları təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini müvafiq qanunauyğunluqlara uyğun olaraq kənd təsərrüfatına cəlb edilən əmək resurslarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasını təmin edən iqtisadi münasibətlər təşkil edir;

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə kənd yerlərində səmərəli məşğulluğun formalaşması və kənd təsərrüfatında əmək resurslarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi, habelə əhali gəlirlərinin neft amilindən asılılığının azaldılması, yerli istehsalın inkişafının və məşğulluğun artırılmasının prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, aqrar sahədə layiqli əmək və gəlirlilik səviyyəsinin təmin edilməsinə dair əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- müasir sosial-iqtisadi şəraitdə əmək resurslarının formalaşması xüsusiyyətlərini şərtləndirən amillərin səciyyələndirilməsi;

- kənd ərazilərində əmək resurslarının formalaşmasının metodoloji aspektlərinin tədqiqi;

- kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadə edilməsinin təşkili və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri və təcrübi məsələlərinin araşdırılması;

- ölkədə məşğulluğun mövcud səviyyəsinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, əmək bazarının inkişafının əlverişli mühitinin səciyyələndirilməsi;

- kənd təsərrüfatında əmək resurslarından faktiki istifadə səmərəliliyinin təhlili, sahədə layiqli əmək şəraitinin yaradılması və gəlirlərin formalaşması vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- tarazlı regional inkişaf şəraitində kənd yerlərində və kənd təsərrüfatında özünüməşğulluğun inkişaf imkanları və onların reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- kənd yerlərində əmək bazarının inkişafı və kənd təsərrüfatında məşğulluğun səviyyəsinin və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair təkliflər hazırlamaq.

## **Tədqiqatın metodları.**

1. Tədqiqatın aparılmasının nəzəri- metodoloji əsasını Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, ölkə başçısının kəndin sosial inkişafının yaxşılaşdırılmasına, əhalinin məşğulluğunun və gəlirlərinin yüksəldilməsinə yönəlmiş fərman və sərəncamları, aqrar regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları, Strateji Yol Xəritəsi, həmçinin mövzu ilə bağlı aqrar iqtisadçıların tədqiqat işləri təşkil edir. Kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadə sisteminin səmərəliliyini əks etdirən müddəalar tədqiqatın metodoloji əsasında mühüm yer tutur.

2. Tədqiqatın informasiya bazasının ölkədə, o cümlədən kənd yerlərində iqtisadi fəaliyyəti, eyni zamanda, kənd təsərrüfatında əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində iştirak edən qanunvericilik və normativ aktlar, Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı, Maliyyə və İqtisadiyyat nazirliklərinin məlumatları, elmi-nəzəri və praktik yönümlü, müxtəlif səviyyəli konfransların materialları, internet resursları, habelə şəxsi müşahidə sayəsində əldə edilmiş materiallar təşkil etmişdir.

3. Tədqiqat prosesində statistik təhlil, monoqrafik, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə və digər statistik-iqtisadi üsullardan istifadə olunmuşdur.

### **Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:**

- kənd yerlərində əmək resurslarının formalaşması və aqrar sahədə onlardan istifadəsi səmərəliliyini şərtləndirən amilləri araşdırılmasına ehtiyac yaranmışdır;

- kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsinin müəyyən edilmiş əsas konseptual müddəaları işlənilməlidir;

- aqrar sahədə səmərəli əmək şəraitinin və layiqli gəlirlərin formalaşması imkanları müəyyən edilmişdir;

- aqrar sahənin inkişafının əhali məşğulluğunun yüksəldilməsinə təsirini iqtisadi qiymətləndirən iqtisadi aspektləri yeni prizmadan araşdırılmalıdır;

- kənd təsərrüfatında özünüməşğulluğun inkişafı və özünəməşğulluğun reallaşdırılması istiqamətlərini müəyyən etməyə ehtiyac yaranmışdır;



- kənd təsərrüfatında məşğulluğun səviyyəsinin və əmək resurslarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyən etməyə ehtiyac yaranmışdır.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Aparılan təhlil nəticəsində əldə edilən elmi yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir kənddə əmək resurslarının formalaşması və kənd təsərrüfatında onların səmərəli istifadəsini şərtləndirən amillərin;

- kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadə, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri əsaslandırılmışdır;

- ölkənin kənd ərazilərində məşğulluğun səviyyəsi və kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadə səmərəliliyi vahid müstəvidə tədqiq olunaraq sahədə layiqli əmək şəraitinin və layiqli gəlirlərin formalaşması imkanları müəyyən edilmişdir;

- kənd təsərrüfatının inkişafının əhali məşğulluğunun yüksəldilməsinə təsirinin iqtisadi aspektləri qiymətləndirilmişdir;

- tarazlı regional inkişaf şəraitində kənd yerlərində özünüməşğulluğun inkişafı və onların reallaşdırılması mexanizmləri hazırlanmışdır;

- kənd yerlərində əmək bazarının inkişafı və kənd təsərrüfatında məşğulluğun səviyyəsinin və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.** Nəticələr, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələr kənd təsərrüfatında əmək resurslarının iqtisadi səmərəliliyin artırılması üzrə kompleks tədbirlərin və məşğulluq üzrə innovasiyalı inkişaf proqramlarının hazırlanması və icrası, habelə bitkiçilikdə və heyvandarlıqda əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi problemlərinin həllinə xidmət edir.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində əsaslandırılmış başlıca müddəə, tövsiyə və təkliflər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və onunla sıx iqtisadi və texnoloji əlaqədə olan sahələrin inkişafı üzrə proqramların hazırlanması və yerinə yetirilməsində, habelə kənd yerlərində əmək resurslarından səmərəli istifadə üzrə müvafiq tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

**Aprobasiyası və tətbiqi.** Dissertasiyanın əsas müddəaları “Kənd əhalisinin məşğulluğunun artırılmasında pambıqçılığın inkişafı əsas istiqamətlərdən biri kimi” mövzusunda Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş “Dayanıqlı inkişaf məqsədləri: mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda birgə təşkil etdikləri beynəlxalq elmi-praktik konfransda, “Kənd təsərrüfatının inkişafı əhali məşğulluğunun artırılması amili kimi” mövzusunda Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası “Pandemiyanın dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri problemləri” mövzusunda birgə təşkil etdikləri beynəlxalq elmi-praktik konfransda, həmçinin “Направления увеличения доходов сельского населения” mövzusunda IX International Multidisciplinary Conference (Rotterdam, Niderland) beynəlxalq elmi-praktik konfransda müzakirə edilmiş və bəyənilmişdir. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr təcrübə istifadə üçün Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasına təqdim edilmiş və müsbət rəy alınmışdır

04 fevral 2022-ci il tarixli 105 nömrəli arayışda dissertasiya işindən əldə edilən nəticələrin əmək resurslarından istifadəyə dair qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində və tarazlı regional siyasətin reallaşdırılmasında istifadə olunmasının məqsədəuyğun olduğu qeyd edilmişdir.

**Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.** Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tabeliyində olan Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzində yerinə yetirilmişdir.

**Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə işin ümumi həcmi.** Üz qabığı və mündəricat (2507 işarə), giriş (15220 işarə), I fəsil (71304 işarə), II fəsil (55875 işarə), III fəsil (49039 işarə), nəticə (13383 işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı (19231 işarə) üzrə ümumi həcm 226579 işarədir. Dissertasiyanın işarə sayı cədvəllər, şəkillər və ədəbiyyat siyahısız 206065 işarədir. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə

olunmuş 177 ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Ümumi həcmi 135 səhifə olan işdə 16 cədvəl, 5 sxem və 4 şəkil verilmişdir.

## TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **giriş** hissəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yenilik, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi və s. öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın “**Müasir kənddə əmək resurslarının formalaşması və kənd təsərrüfatında onların səmərəli istifadəsinin nəzəri-metodoloji aspektləri**” adlı birinci fəslində, ilk növbədə müasir sosial-iqtisadi şəraitdə əmək resurslarının formalaşması xüsusiyyətləri açıqlanmış və həmin resurslardan istifadə səmərəliliyinə təsir edən amillər səciyyələndirilmişdir. Kənd yerlərində əmək resurslarının formalaşmasının metodoloji aspektləri tədqiq olunmuş, kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadənin təşkili və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri və təcrübi məsələləri araşdırılmışdır.

Müəllif tədqiqat dövründə ölkədə mövcud əmək bazarının əmək resurslarının formalaşması və onlardan istifadənin səmərəliliyi təsirini öyrənərək ətraflı təhlil etmişdir. O, müasir əmək bazarındakı münasibətlərin bütün aspektlərdə kəsişməklə məşğulluğun özünə-məxsusluğunu şərtləndirdiyini və eyni prinsiplərin ölkənin əmək bazarında necə təzahür etdiyinə diqqət çəkmişdir. Bazar sisteminin mühüm seqmenti olan əmək bazarında formalaşan hüquqi və iqtisadi münasibətlər işgüzar mühitin əsas xarakteristikalarını müəyyən edir. Əmək bazarında muzzdu əmək təklifi burada iqtisadi, sosial və institusional münasibətlərdə sinergetik effekt yaratmaq baxımından böyük potensiala malikdir. Müəllif bu potensialın gerçəkləşdirilməsinin sağlam əmək münasibətləri mühitinin təşəkkülü səviyyəsi ilə əlaqəli olduğunu müəyyən etmişdir.

Mövcud sosial-iqtisadi şəraitdə əmək resurslarının formalaşması xüsusiyyətləri və onlardan istifadə səmərəliliyinə təsir edən amillərin müəyyən edilməsində əhali statistikasının rolunun yüksək

olduğuna diqqət çəkərək, daha keyfiyyətli təhlillərin və idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəlməsinin rəqəmsallaşmanın genişlənməsində və onun artan tempi və genişlənən arealının informasiya axınlarına yeni keyfiyyət əlamətləri gətirməsini qeyd etmişdir. Statistik baza da bu baxımdan istisna edilmir.

Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadədə məşğulluq siyasətinin əsas mexanizmləri və praktiki elementləri əmək vərdişləri və ixtisaslaşması milli mentaliteti, adət və ənənələri, milli iqtisadi inkişaf prioritetlərini, iqtisadi və sosial inkişafın xüsusiyyətlərini, strateji hədəflərini, cəmiyyətin ümumi formada qəbul edilən çağırışlarını, sosial və mənəvi meyarları özündə təşviq etməsi dissertasiya işində ətraflı təhlil edilmişdir.

Müəllif tərəfindən ölkənin regionları üzrə fəaliyyət sahələrinə, ənənəvi əkinçilik və bitkiçilik, heyvandarlıq təsərrüfatlarında çalışanların məşğuliyətlərinə təsir edə biləcək mal və məhsulların ölkəyə tələbdən artıq idxalı və bunların milli sektorda yer almış sahələrə mənfi təsirinə diqqət yetirmişdir. Dövlətin bu prosesləri tənzimləməli, milli istehsalçıları stimullaşdırılmalı, daxili bazarı qorunmalı, əhalinin maddi güzəranına təsir edə biləcək, texnoloji inkişafı təşviq edən, hərtərəfli əsaslandırılmış idxal siyasətini tənzimləməli olduğunu məqsədüuyğun hesab etmişdir.

Eyni zamanda regionlarda məşğulluğun təminatı ilə bağlı proseslərə səthi yanaşmanın əmək ehtiyatlarından və insan resurslarından səmərəli istifadədə problemlər yaratmasına diqqət çəkən müəllif, daxili miqrasiyanın intensivləşməsinə, region əhalisinin, xüsusilə maddi rifahı və sosial infrastruktur şəbəkəsinin qənaətbəxş olmayan kənd rayonlarından iri şəhərlərə doğru əhali axınının artmasını və bunun gələcəkdə arzuolunmayan demoqrafik vəziyyət yarada biləcəyi qənaətinə gəlmişdir. Respublikanın regionlarının əsasən aqrar istiqamətdə ixtisaslaşmasını nəzərə alaraq regionlarda sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi mexanizmlərinin hazırlanması metodologiyası, ilk növbədə bu ərazidə ictimai istehsal proseslərinin intensivləşdirilməsi, sosial-iqtisadi indikatorların müəyyənləşdirilməsi, demoqrafik proseslərin təsir edə biləcəyi iqtisadi amillərin, ümumilikdə demoqrafik və miqrasiya komponentlərinin xarici təsirdən formalaşan elementlərlə, o cümlədən idxalla

qarşılıqlı təsir dairəsinin nəzərə almasını və bunlara adekvat tənzimləmə tədbirlərinin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Dissertasiyanın “**Əmək resurslarının formalaşmasının mövcud vəziyyəti və kənd təsərrüfatında onlardan istifadə vəziyyətinin təhlili**” adlı ikinci fəslində Azərbaycanda məşğulluğun mövcud səviyyəsinə aydınlıq gətirilmiş və əmək bazarının inkişafı mühitinin qısa xarakteristikası verilmişdir. Kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin faktiki səviyyəsi tədqiq olunmuş, sahədə layiqli və səmərəli əməyin təşkili, habelə gəlirlərin formalaşması vəziyyəti təhlil edilmişdir.

Bu fəslə Azərbaycan məşğulluğun mövcud səviyyəsi və əmək bazarının inkişafı mühitinin qısa xarakteristikası izah edilmişdir. Ölkədə məşğulluğun səviyyəsi və onun mövcud strukturunun təşəkkülü, məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü təhlil edilməklə, əmək bazarında vəziyyəti və inkişaf mühitinin xarakteristikası baxımından bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməyə imkan verdiyi qeyd edilmişdir (cədvəl 1). 2005-2020-ci illər ərzində qeyri-neft sektorunun, xüsusilə son bir neçə ildə sürətlə inkişaf etməsi məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsündə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda, 2020-ci ildə məşğul əhalinin 36,3%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində çalışmışdır. Müəllif 2005-ci illə müqayisədə bu göstəricinin 2.5% faiz bəndi aşağı düşməsinə baxmayaraq 198,3 min nəfər artaraq, 2020-ci ildə 1771,9 min nəfər təşkil etməsinə diqqət çəkmişdir.

**Cədvəl 1. Azərbaycanda məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, yekuna görə faizlə**

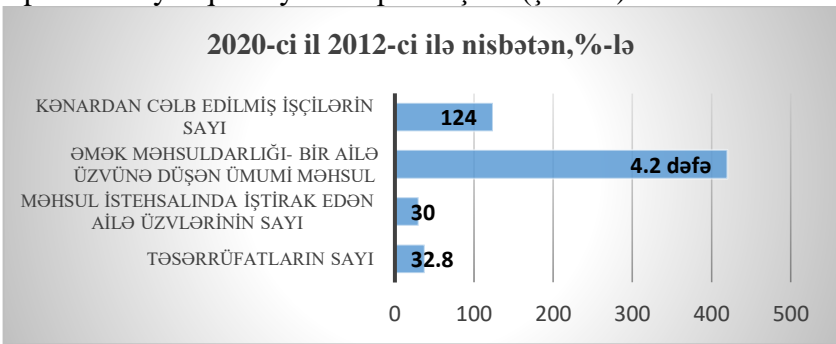
	2005	2010	2015	2018	2019	2020
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Milli sənayenin qeyri-neft sektoru:	6,2	6,1	6,0	6,6	6,5	6,5
- emal sənayesi	4,9	4,8	4,9	5,2	5,3	5,3
- elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6
- su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,6	0,6	0,5	0,8	0,6	0,6
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	38,7	38,2	36,4	36,3	36,0	36,3

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. Mənbə: Əmək bazarı. Bakı, DSK, 2021, s. 26

Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə məşğul əhalinin bölgüsü və dinamikası ölkədə və onun ayrı-ayrı bölgələrində əmək bazarının formalaşması proseslərinə münasibət bildirməyə imkan verir. Ölkə üzrə məşğul əhalinin sayında 2010-2020-ci illər ərzində 12,6% artım olmuşdur. Paytaxt Bakı şəhəri, Abşeron – Xızı iqtisadi rayonu, Gəncə - Daşkəsən, Qarabağ, Mərkəzi Aran, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında məşğul əhalinin sayının artım tempi, ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur.

İqtisadi rayonlar üzrə məşğul əhalinin artımının ən yüksək tempi Naxçıvan Muxtar Respublikasında və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda baş vermişdir. Sonrakı yerləri Mil - Muğan və Lənkəran - Astara iqtisadi rayonları tutur. Qeyd edilən proseslər, əhəmiyyətli dərəcədə əhali məskunlaşması və kənd əhalisinin demorafik rəftarında baş verən meyillərin kəsişməsinin, habelə Vətən Müharibəsində Azərbaycanın qələbəsindən sonra ölkənin iqtisadi rayonlarının dəyişməsinin məntiqi nəticəsidir.

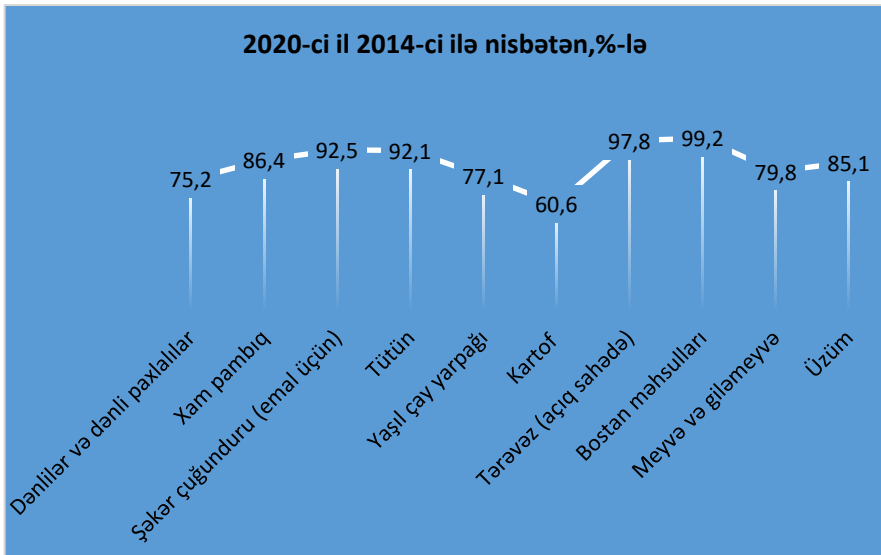
Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının sayının azalması (fəaliyyətini zərərli başa vuranlar) işçilərin sayının azalmasına öz təsirini göstərmişdir. 2005-2010-cu illərin orta göstəricisi ilə müqayisədə 2020-ci ildə Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının sayının və məhsul istehsalında iştirak edən ailə üzvlərinin sayının azalma tempində kifayət qədər yaxınlıq olmuşdur (şəkil 1).



**Şəkil 1. Azərbaycanda fərdi sahibkar təsərrüfatlarının 2012-2020-ci il ərzində əsas iqtisadi göstəricilərinin dinamikası.** Mənbə: Kənd təsərrüfatı müəssisələri və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. Bakı, 2021, s.26.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin 2014-2020-ci illər ərzində əldə etdiyi mənfəət, davamlı müsbət dinamikaya malik olmuş, nəticədə 97,3 faiz artaraq 132,84 milyon manat təşkil etmişdir. Həmin müəssisələrdə satışdan əldə edilən gəlir təhlil dövründə 58,4 faiz, o cümlədən, bitkiçilikdə 4,27 dəfə, heyvandarlıqda isə 5,2 faiz artmışdır.

2014-2020-ci illər ərzində dənilər və dənli paxlaları əmək məsarifi 24,8%, xam pambıq üzrə 46,6 % azalmışdır. Emal üçün şəkər çuğunduru istisna olmaqla 2014-2020-ci illər üzrə bitkiçilik məhsullarının bir sentnerinə əmək məsarifi nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır (şəkil 2). Aparılan təhlillər göstərir ki, son illərdə əmək məsarifinin azalmasının əsas səbəbi məhsuldarlığın artması və mexanikləşmə səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur.



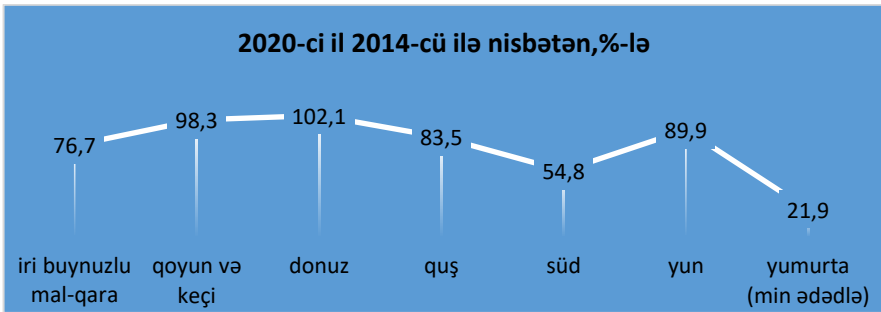
**Şəkil 2. Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarına əmək məsrəfinin müqayisəsi**

Əmək məsarifi üzrə tərəddüdlər heyvandarlıq sahələrində də az olmamışdır. 2014-2020-ci illər ərzində iri buynuzlu mal-qaranın çəki artımının 1 sentnerinə əmək məsarifi 23,32%, başqa sözlə, 60,2 adam-saat azalmışdır. Quşlarda çəki artımının 1 sentnerinə əmək məsarifi 16,5%, yumurta üzrə (min ədədlə) isə həmin göstərici

78,1% azalmışdır. Donuz əti istehsalı üzrə əmək məsrəfində, təhlil edilən dövrdə artım (2,1%) baş vermişdir (şəkil 3).

Aqrar istehsalın təşkilinin səmərəliliyi, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi regionların təbii-iqtisadi, coğrafi, sosial şəraitinin müxtəlifliyinin nəzərə alınması, yəni diferensial yanaşma yolu ilə mümkündür.

İnsan əməyindən istifadə şəraiti layiqli əmək tələblərinə uyğun olmalıdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının müvafiq konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi layiqli əmək, səmərəli iş və layiqli əmək haqqının, iş yerində təhlükəsizliyin və ailə üzvlərinin sosial müdafiəsinin, şəxsi inkişaf üçün daha yaxşı imkanların, sosial inteqrasiyanın, kişi və qadınlar arasında bərabər imkanların təmin edilməsini nəzərdə tutur.



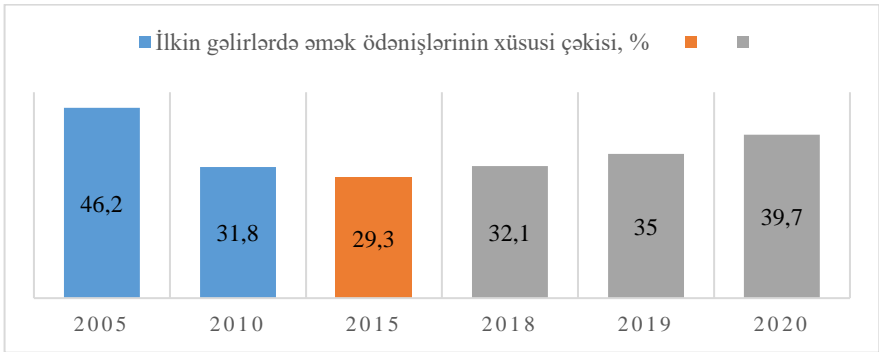
**Şəkil 3. Azərbaycanada heyvandarlıq məhsullarına əmək məsrəfinin müqayisəsi**

Aqrar iqtisadiyyatda əmək haqqı və gəlirlər siyasətinin reallaşdırılması mexanizmində inzibati və hüquqi, iqtisadi və sosial, dövlət və bazar normativlərinin qarşılıqlı əlaqəli məcmusu ehtiva olunur. Müasir şəraitdə əhali gəlirlərinə aid edilir: əmək haqqı; sahibkarlıq fəaliyyətindən və mülkiyyətdən gəlirlər, sosial transfertlər. İlk gəlirlərdə əmək ödənişlərinin xüsusi çəkisinin dunamikasında 2015-ci ilə qədər azalma baş vermiş, sonrakı illərdə artım müşahidə olunmuşdur (şəkil 4).

Tədqiqat zamanı kənd yerlərində əhali gəlirlərinin formalaşmasında kənd yerlərində qeyri-neft sektorunun inkişafı və gəlirlərin artması, eyni zamanda, kənd əhalisinin məcmu gəlirlərinin şəhər yer-



ləri ilə müqayisədə aşağı olması; kənd təsərrüfatında fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının satış imkanlarının istənilən səviyyədə olmaması və onun kənd əhalisinin gəlirlərinə təsir etməsi; kənd təsərrüfatında çalışan maddəli işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqının artması, eyni zamanda iqtisadiyyatın bir çox sahələri ilə müqayisədə aşağı olması meyillərinin müşahidə olunduğunu qeyd edən müəllif şəhərlə-kənd arasında həyat səviyyəsi fərqi dərindən dərinləşdiyinə diqqət çəkmişdir. Bu fərqi azaldılması üçün kəndin inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlərin görülməsini məqsəduyğun hesab etmişdir.



**Şəkil 4. İlk gəlirlərdə əmək ödənişlərinin xüsusi çəkisinin dinamikası**

([https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical\\_yearbooks](https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks)).

Dissertasiyanın “**Kənd yerlərində əmək resurslarının formalaşmasının və onların kənd təsərrüfatında istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi prioritetləri**” adlı üçüncü fəslində, hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatının inkişafının əhali məşğulluğunun yüksəldilməsinə təsirinin iqtisadi aspektləri araşdırılmış, bir sıra ümumiləşdirmələr edilmişdir. Tarazlı regional inkişaf şəraitində kənd yerlərində və kənd təsərrüfatında səmərəli özünüməşğulluq imkanları aşkar edilmiş, onların reallaşdırılması yolları göstərilmişdir. Kənd yerlərində əmək bazarının inkişafı və kənd təsərrüfatında məşğulluğun səmərəliliyinin və səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Müəllif kənd təsərrüfatının inkişafını kənd əhalisinin əməyinin stimullaşdırılmasında, istehsalın, habelə aqrar-sənaye inteqrasiya-

sının motivləşdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlərin əmək bazarının strukturuna müsbət təsir etdiyini əsaslandırılmış, əhalinin kənd təsərrüfatına marağının artırılmasında tarazlı regional inkişafın əhəmiyyətini müəyyən etmişdir. Haqqında danışılan təsirin pozitiv istiqamətdə gücləndirilməsi baxımından innovasiya amilinin roluna diqqət çəkən müəllif əmək məhsuldarlığının artırılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır. Bu yanaşmanın məhsuldarlığı iqtisadi, sosial və texnoloji innovasiyaların üzvi vəhdət təşkil etməsindən həlledici dərəcədə asılı olduğunu qeyd etmişdir. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin sistemli xarakter alması, aqroparkların yaradılması, aqrar sahibkarlıq subyektlərinin zəruri istehsal vasitələri ilə təminatı vəziyyətinin ciddi surətdə yaxşılaşdırılması, müxtəlif ixtisas səviyyəli gənclərin kənd yerlərinə, o cümlədən aqrar sahədə fəaliyyətə cəlb olunması baxımından getdikcə daha təsirli olduğunu işdə ətraflı açıqlamışdır.

Sadalanan istiqamətlərdə atılan sistemli addımların məqbul səmərəliliyi, artıq qeyd olunduğu kimi əmək bazarının, xüsusilə kənd yerlərində inkişafı iqtisadi, sosial, hüquqi və institusional amillərin təsir vektorları və kəmiyyət xarakteristikalarının üzvi vəhdət əmələ gətirməsini nəzərdə tutur. Odur ki, əhali gəlirlərinin göstərilən və digər tənzimləmə vasitələri kənd yerlərində baş verən digər proseslərin tələblərinə kifayət qədər çevik reaksiya vermək imkanına malik olmalıdır.

Müəllif Azərbaycanda kənd təsərrüfatında məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi imkanları kənd yerlərində iş qüvvəsinin kəmiyyət, xüsusilə də keyfiyyət tərkibinin tətbiq edilən texnika və texnologiyanın inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu arasında əlaqəni şərh etməklə kənd yerlərində əmək bazarının inkişafı və kənd təsərrüfatında məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından həmin ərazilərdə mikro və kiçik sahibkarlığın təşviq edilməsi və əsasən gənclərin bilik və bacarıqlarının artırılması ilə iqtisadiyyatın digər sahələrinə transferinin təmin edilməsi və potensial imkanlarından faydalı istifadə edilməsinin mühüm istiqamət olduğunu müəyyən etmişdir.

**Tədqiqatın yekununda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:**  
Məlum olduğu kimi əmək ehtiyatları bütövlükdə ölkə əhalisinin bir

hissəsi olmaqla bərabər, onların formalaşması və istifadəsi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əmək resurslarından istifadə istiqamətləri demoqrafik vəziyyətdən asılı olaraq əvvəlcədən müəyyən edilir. Burada əhalinin artımı, yaş qrupu, cins tərkibi və iqtisadi fəal əhalinin xüsusi çəkisi əmək resurslarının formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa xaricdən ölkəyə və ölkədən xaricə işçi qüvvəsinin axını da əmək ehtiyatlarının formalaşmasına təsir edir. Bu gün müşahidə olunan hərəkət kənd yerlərindən sağlam işçi qüvvəsinin əsas hissəsinin axınıdır. Daha bir amil isə kəndlərdə qalan işçi qüvvəsinin peşəkarlıq səviyyəsidir. Hazırda kənd yerlərində təsərrüfatlarda kadr çatışmazlığı və təsərrüfat sahiblərinin və təsərrüfatlara cəlb olunan işçi qüvvəsinin peşəkarlığının aşağı olması qarşıda duran əsas problemlərdən biri hesab olunur. Eyni zamanda, əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmayan qanuni müxtəlif transfer gəlirlər (sosial, pensiya, xaricdən göndərilən) və əmək haqqı gəlirləridə əmək ehtiyatlarının formalaşmasına təsir edən amillər sırasındadır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın, o cümlədən kənd təsərrüfatının innovativ inkişafı və formalaşması əmək ehtiyatlarının spesifik xüsusiyyətləri və ondan istifadə səviyyəsilə bağlı olduğu xüsusi diqqət cəlb edir. Bu özəlliklə islahatların ilk dövründə mövcud biliklərin informasiyalaşdırma şəraitində sürətlə köhnəlməsi, istehsalə yeni texnologiyaların tətbiqi, istifadə olunan texniki resursların təkmilləşdirilməsi fonunda daha aydın görünür. Müşahidələrimiz göstərir ki, təsərrüfat sahibləri əldə etdikləri informasiyaları, innovativ yenilikləri əkinə, becərməyə, yığma, heyvanların saxlanmasına və yemlənməsinə və əldə olunan məhsulun satışının həyata keçirilməsinə səmərəli tətbiq edə bilmirlər. Nəticədə əmək resurslarından səmərəli istifadə bacarığı aşağı səviyyədə olur.

Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə səmərəli əmək fəaliyyətinin təmin olunmasını və konkret işçi qüvvəsinin reallaşmasına şərait yaradır. Bu isə məşğulluq səviyyəsinin düzgün idarə olunmasına imkan verməklə kənd yerlərində iqtisadi fəal əhalinin yaşına və cinsinə uyğun olaraq əmək potensialının reallaşdırılmasına, özünü inkişaf etdirməyə, bilik və bacarıqlarını artırmağa, təkmilləşdirməyə, sərf olunan əməyin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq gəlirlərin səviyyəsinə təsir edir.

- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının davamlı inkişafı yüksək əmək məhsuldarlığının təmin edilməsi əsasında mümkündür, çünki onun səmərəliliyi kənd təsərrüfatı məhsulunun artımının yeganə mənbəyidir. Araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, əmək məhsuldarlığının aşağı olmasına təsir edən əsas amil əmək resurlarından istifadə səmərəliliyinin aşağı olmasıdır. Nəticə olaraq kənd təsərrüfatında mövcud məşğul əhəlinin heyvandarlıq sahəsində çalışanlar qismi var gücü ilə çalışır, bitkiçilik və bitkiçilik məhsulları emalı sahəsində çalışanlar isə sahənin əmək tutumundan asılı olaraq fasilələrlə çalışırlar. Bu özünü qış mövsümündə daha aydın göstərir. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin və onun səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün təhlil zamanı müəyyən edilmiş iki əsas problemin mərhələli şəkildə həll edilməsi tələb olunur. Birincisi, təsərrüflərdə çalışan bütün işçilərin fəaliyyətlərinin aktivliyinin artırılmasının təmin edilməsi. Bu istehsalın və əmək məhsuldarlığının potensial səviyyəyə çatmasına imkan verəcək; ikincisi, kənd təsərrüfatının müasir texniki avadanlıqlarla təmin etmək və innovativ kənd təsərrüfatının inkişafını stimullaşdırmaq və investisiyaların cəlb olunmasını təmin etmək.

- Kənd yerlərində əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini və kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığını artırmaq və onların yaşayışı üçün lazım olan həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, kənd yaşayış səviyyəsinin müasir tələblərə cavab verən səviyyəyə çatdırılması, şəhərlə kənd yaşayışı arasındakı kəskin fərqi azaltmaqla orta həddin müəyyən edilməsi tələb olunur. Əmək ehtiyatlarının miqراسiyası və urbanizasiyasını azaltmaq üçün iri kənd yerlərində və rayon mərkəzlərində çoxstrukturlu iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, kəndlərdə istehsal olunan məhsulların istiqamətinə uyğun olaraq emal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və digər sənaye müəssisələrinin yaradılması əmək ehtiyatlarının yenidən səmərəli bölüşdürülməsinə, əmək resurslarının bir qisminin transferinə imkan verməklə yeni iri təsərrüfatçılıq formalarının yaradılmasına şərait yaratmış olur. Kənd yerlərində çoxstrukturlu inkişafda bərabər kadrların hazırlanması, onların peşə hazırlığının və ixtisasartırma imkanlarının genişlənməsi istiqamətində təxirəsalınmadan tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur. Təsərrüfatlarda çalışanların peşəkarlığının təmin edilməsi əmək

məhsuldarlığının artmasını təmin etməklə əmək resurslarının digər sahələrə transferinə kömək edəcəkdir. Bundan başqa, məlumdur ki, kənd yerlərində təsərrüfatlarda çalışdıqdan sonra onların mədəni istirahəti üçün tələb olunan infrastruktur müasir tələblərə cavab vermir, bu isə layiqli əməyin formalaşmaması deməkdir. Bu halda təsərrüfatlarda çalışdıqdan sonra vaxtlarını səmərəli keçirə bilməyən müəyyən əhali qismi üçün kənd təsərrüfatı maraqsız görünür və bu getdikcə yeni əmək ehtiyatları sırasına qəbul olunan gənclərə daha çox sirayət edir. Məsələn, Almaniya fermerləri təsərrüfatlarda çalışmaq, ailə və şəxsi həyatları, istirahətləri üçün vaxt bölgüsünü müəyyən etməklə tarazlığı təmin edə bilirlər. Gəlirlərin artırılması tədbirləri ilə bərabər sosial infrastrukturun inkişaf edilməsi layiqli əməyin təmin edilməsinə imkan verir. Layiqli əməyin və gəlirlərin təmin edilməsi üçün ilk olaraq indikatorların müəyyən edilməsi və müəyyən edilmiş indikatorlar üzrə fəaliyyətin təmin edilməsi məqsədəuyğundur.

- İqtisadi fəal əhalinin məşğul qismi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışaraq yeni dəyər yaratmaqla məhsul, mal və xidmət istehsalı ilə məşğul olurlar. Kənd təsərrüfatında məşğulluq özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqlənir. İstehsal istiqamətlərindən asılı olaraq iqtisadi rayonlarda və eləcə də kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin 20% - dən başlayaraq 100% - qədəri kənd təsərrüfatı hesabına formalaşır. Belə ki, kənd yerlərində yaşayan və qeyri - kənd təsərrüfatı sahələrində çalışan ailələrin gəlirlərinin içərisində kənd təsərrüfatından əldə edilən gəlirlər minimum 20%- təşkil edir. Bu gəlirlər istehsal istiqamətindən asılı olaraq dəyişir və ailə gəlirləri 100% kənd təsərrüfatından təşkil edəne qədər. Yəni istixana sahibləri, iri meyvə bağları olan, 5 hektardan 10 hektara və daha çox sahədə əmək tutumlu məhsul becərən təsərrüfatlarda daxil olmaqla ailə - kəndli və ev təsərrüfatlarının gəlirlərin mənbəyinə görə fərqlənməsi baş verir. Hazırda kənd yerlərində işsizlərin məşğulluğuna mühüm töhfə verən və yoxsulluğun azaldılması üçün böyük potensiala malik olan sahə kənd təsərrüfatıdır. Onu da qeyd edək ki, ölkədə, o cümlədən kənd yerlərində əhali sayının artması ev təsərrüfatlarının sayının artmasına da səbəb olmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramında

nəzərdə tutulan bir çox hədəflər yerinə yetirilməsinə baxmayaraq iş yerlərinə və məşğulluğa olan tələbi qabaqlaya bilməmişdir.

Digər tərəfdən ölkənin kənd təsərrüfatının inkişaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatına inteqrasiyası kənd təsərrüfatında əmək münasibətlərinin yeni səviyyəyə qalxmasını zəruri edir. Kənd təsərrüfatında yeniliklərin əldə edilməsi və onların tətbiqi işçi qüvvəsinin yenilənməsini şərtləndirir, yeni biliklərin əldə edilməsi, məşğulluğun strukturuna təsir etməklə qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafını da zəruri edir. Belə ki, yeniliklərin tətbiqi məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyətinə müsbət təsir etməklə məşğulluğa və yeni iş yerlərinə tələbi də artırır.

Odur ki, aqrar iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, kənddə insanların məşğulluq növü seçimində imkanları artır. Sivil bazar münasibətləri formalaşdıqca, zəruri institusional təminat təşəkkül tapır. Aqrar sahədə, ümumiyyətlə kənd yerlərində özünüməşğulluğun inkişafı, onun arealının genişlənməsi insanların seçim azadlığı şəraitində baş verirsə, bu ciddi müsbət nəticələr verə bilər. Əlbəttə, bu tədrici prosesdir və kompleks xarakterli hüquqi, institusional və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

- Araşdırmalar göstərir ki, regionların təbii-iqlim şəraitinə görə fərqlənməsi, eyni zamanda şəhər və kənd bölgüsünün mövcudluğu tarazlı inkişafı şərtləndirir. Regionlarda fəaliyyət göstərən kiçik biznes sahibləri özləri öz fəaliyyətlərinin meneceridir və özünüməşğulluqla məşğul olanlar arasında kənd təsərrüfatında çalışanların xüsusi çəkisi daha çoxdur. Burada mənfi cəhət onların bilik və bacarıqlarının müasir tələblərə cavab verməməsidir.

Son illərdə bir çox infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi, aqroparkların və sənaye parklarının fəaliyyətə başlaması strateji əmək bölgüsünə, regiondaxili və regionlararası nəqliyyat sisteminin və xidmət tikintisinin inkişafına stimül versədə qeyd etdiyimiz bölgələr üzrə tarazlı inkişafa az təsir etdiyindən özünüməşğulluq sahəsində müəyyən edilən hədəflərə çatmaqda çətinliklər yaranır. Qeyd edilənlərlə bərabər, balanslaşdırılmış regional inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün, regional sənaye sahələrinin inkişaf strategiyasının hazırlanması məqsədəuyğundur. Burada kənd yerlərində özünüməşğulluğun inkişaf imkanları qismində əmək bazarını tarazlıq

vəziyyətinə yaxınlaşdıran amillərə xüsusi diqqət verilməlidir. Haqqında danışılan amillərə, hər şeydən əvvəl aşağıdakılar aid edilməlidir: proqram məqsədli yanaşma və onun tətbiq dairəsinin genişlənməsi; məşğulluğu və özünüməşğulluğu dəstəkləyən müvafiq infrastruktur elementlərinin modernləşdirilməsi; dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı üzrə imkanların gerçəkləşdirilməsi; kooperasiya əlaqələrinin vəziyyəti; müştərək maliyyələşmənin ümumi maliyyələşdirmədə xüsusi çəkisinin müsbət dinamikası. Aqrar regionlarda əmək bazarının tarazlaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığının ərazidə məşğulluq səviyyəsini böhran həddinə qədər azaltmayan variantda yüksəldilməsini nəzərdə tutmalıdır. Bu sadə məsələ deyildir. Məsələ ondadır ki, belə yanaşma iqtisadi baxımdan, xüsusilə ayrıca götürülmüş istehsal subyektinin nöqteyi-nəzərindən heç də məqbul sayılmır. Onu qeyd edək ki, məhz belə yanaşma, regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına lazımi səviyyədə xidmət edir.

Tarazlı regional inkişafa xidmət baxımından özünüməşğullüğün potensialının fəallaşdırılması üçün - kənd yerlərində məşğullüğün bu istiqamətinin bütün mümkün növləri xarakterizə edilməli, aqrar və digər istehsal fəaliyyətlərinin şaxələndirilməsi şəraitində, ölkənin bütün regionlarında özünüməşğullüğün mümkün növlərinin gözlənilən genişlənməsi imkanlarının reallığı dərəcəsi dəqiqləşdirilməli, hüquqi baxımdan özünüməşğulluq subyektlərinə qarşı irəli sürülən tələblər müəyyən edilməli, özünüməşğullüğün potensialının fəallaşdırılması prioritetləri reallaşdırılmalıdır.

- Məlum olduğu kimi əmək bazarında bütün digər kateqoriyalı bazarlar kimi tələb və təklifdən asılı olaraq tənzimlənir. Regionlarda o cümlədən kənd yerlərində tələb mövcud işəgötürənlərin fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq müxtəlif peşəkarlığa, bilik və bacarıqlara sahib olan işçi qüvvəsinə, kadrlara olan ümumi əmək tələbinin məcmusu ilə müəyyən edilir. Təklif olunan işçi qüvvəsi isə konkret regionun əhalisinin ümumi əmək qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Kənd təsərrüfatında gəlirlərin aşağı olması əmək bazarının formalaşmasına mənfi təsir edir və nəticədə potensial işçi qüvvəsi kənd təsərrüfatında mövcud əmək bazarından digər sahələr üzrə əmək bazarına asanlıqla transfer olunurlar. Uzunmüddətli işsiz qalanlar, xüsusilə gənclər və yaşlılar kənd təsərrüfatında əmək

bazarının yüksək dinamikası təmin olunmadığından, ondan səmərəli istifadə edə bilmirlər. Hazırda kənd yerlərində mövcud əmək bazarının səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün aqrar sahədə sağlam iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının təşviqi, səmərəli regional siyasətin davam etdirilməsi, şaxələndirilmiş inkişafın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, yaxşı nəqliyyat əlaqələrinin yaradılması, sosial, xüsusilə tibbi xidmətin qorunması və təkmilləşdirilməsi və aqrorturizmin təşviqi sürətləndirilməli və dəstəklənməlidir. Struktur cəhətdən zəif olan kənd rayonlarında hazırda ixtisaslı işçi çatışmazlığı kəskin şəkildə özünü büruzə verir. Gələcəkdə bunun qarşısını almaq üçün rayonlarda yeni texnologiyalara əsaslanan cəlbedici iş yerləri yaradılmalı və saxlanılmalıdır. Yüksək keyfiyyətli təhsil təkliflərinin hazırlanması, özünəməşğulluğu genişləndirmək üçün ixtisasartırma tədbirlərinin genişləndirilməsi regionun potensialından istifadə olunmasına, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qorunub saxlanmasına, sosial və mədəni həyatın zənginləşməsinə və həyat keyfiyyətinin yaradılmasına imkan verə bilər. Bütün bunlara nail olunması üçün dövlətin bu sahədə xüsusi proqramlar çərçivəsində dəstəyinin genişləndirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Ölkəmizin inkişaf yoluna qədəm qoyması, inkişaf etmiş avropa ölkələrinə inteqrasiyası göstərdi ki, inkişafın əsas yolu bilik və bacarıqların artırılmasından, keyfiyyətli təhsildən, peşə bacarığından keçir. İnsanların yaşayış səviyyəsi onun təhsil səviyyəsindən, bilik və bacarıqlarından asılıdır. Məhz bu baxımdan kənd yerlərində də gəlirlərin diferensiallaşması baş verməkdədir. Sahibkarlar və müxtəlif peşə sahibləri bilik bacarıqlarının müqabilində yaşayış səviyyəsinə görə fərqlənirlər. Lakin, kənd yerlərində yaşayanların bilik və bacarıqlarının artırılması müqabilində lazımi işlə təmin olunmadıqda onlar kənd yerlərini tərk etməyə məcbur olurlar. Kənd təsərrüfatında çalışan əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi yeni iş yeri və xidmət sahələrinin inkişaf etməsi gəlirlər arasındakı fərqi azaltmağa imkan verir.

Araşdırmalar göstərir ki, çalışanların qabiliyyətləri həqiqətən fərqlidir və iqtisadi resursların azlığı ilə birlikdə cəmiyyətdə maraqların diferensiallaşması da müəyyən dərəcədə qaçılmazdır. Məhz bu baxımdan dövlətin qeyd edilən istiqamətlərdə müvafiq tədbirlərin



həyata keçirilməsini dəstəkləməsi gəlirlərin tarazlığını təmin edə bilər: satılan kənd təsərrüfatı məhsullarına təminatlı qiymətlərin tətbiqi hallarının hərtərəfli əsaslandırılması; kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxış imkanlarının artırılması, onların istehsalçıların maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşdırılması, müvafiq infrastrukturun modernləşdirilməsi və kreativliyin dəstəklənməsi hesabına onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi; kənd təsərrüfatı istehsalı və emal sənayesi arasında qiymət disparitetinin yumşaldılması; kənd yerlərində özüməşğulluqdan və sahibkarlıqdan gəlirlərin formalaşması şəraitinin yaxşılaşdırılması, yersiz müdaxilələrin aradan qaldırılması, güzəştli kreditlərin verilməsi, nəqliyyat sisteminin yeniləşməsi, bilik və bacarıqların artırılması istiqamətində lahiyələrin həyata keçirilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi və s.; kənd yerlərində gəlirlərin əldə edilməsində qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrinin artan rolunun dəstəklənməsi.

**Dissertasiya işinin əsas müddəaları aşağıdakı dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:**

1. Əmək ehtiyatlarından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili. Az.KTİETİ-nun elmi əsərləri №3, 2017, 6 səh.

2. Kənd təsərrüfatında əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri. "Azərbaycan Aqrar Elmi" jurnalı №3, 2018, 7 səh.

3. Kənd əhalisinin məşğulluğunun artırılmasında pambıqçılığın inkişafı əsas istiqamətlərdən biri kimi. Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş "Dayanıqlı inkişaf məqsədləri: mövcud vəziyyət və perspektivlər" mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans materialları. 2019, №4, 4 səh.

4. Возможности самостоятельной занятости в сельской местности в контексте сбалансированного регионального развития и пути их реализации. «Международный научный» журнал (г.Москва), №5, 2019, 7 səh.

5. Направления увеличения доходов сельского населения. IX International Multidisciplinary Conference (Rotterdam, Niderland).2021, Yuli, 5 pages.

6. Kənd yerlərinə əhali gəlirlərinin formalaşması. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı. №2(36), 2021, 6 səh.

7. Kənd yerlərində məşğulluğun səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı. №4, 2021, 7səh.

8. Kənd təsərrüfatının inkişafı əhali məşğulluğunun artırılması amili kimi. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası “Pandemiyanın dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (31 may 2021). 3 səh.

Dissertasiyanın müdafiəsi 12 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin ED2.42 Birgə Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Atatürk prospekti 450, AZ 2000, Gəncə şəhəri, Azərbaycan

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rəsmi internet saytında ([www.adau.edu.az](http://www.adau.edu.az)) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 avqust 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.07.2022  
Kağızın formatı: (210x297) 1/4  
Həcm: 46519  
Tiraj: 100